

ARTYKUŁY

UNIWERSALNOŚĆ INSTYTUCJI RODZINY I KIERUNKU JEJ PRZEMIAN

ANNA KWAK

ABSTRACT. Kwak Anna, *Uniwersalność instytucji rodziny i kierunku jej przemian* (Universality of the family institution and direction of its transformation). *Życie rodzinne – uwarunkowania makro i mikro-strukturalne. Roczniki Socjologii Rodziny*, XIV, Poznań 2002. Adam Mickiewicz University Press, pp. 9-23. ISBN 83-232-1257-0. ISSN 0867-2059. Text in Polish with a summary in English.

Anna Kwak, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych, Uniwersytet Warszawski (Institute of Applied Social Sciences Warsaw University), ul. Nowy Świat 69, 00-046 Warszawa, Polska-Poland.

POCHODZENIE RODZINY

Trudno kompetentnie określić, kiedy i w jakiej formie rodzina pojawiła się po raz pierwszy. K. Gough (1971), na podstawie ewidencji opartej na skamielinach, sugeruje, że był to okres między dwoma milionami a stu tysiącami lat temu. Z kolei większość antropologów i socjologów łączy pojawienie się rodziny z używaniem języka, z tym że nie jest jasne czy rodzina rozwinęła się przed, czy po rozwoju języka w jego gramatycznej formie (R. J. Gelles 1995). Współczesne dyskusje dotyczące pochodzenia rodziny opierają się na dwóch konkurujących teoriach. Jedną z nich, związana z nazwiskami J. J. Bachofena i L. H. Morgana, przyjmuje, że najwcześniej ludzie żyli w warunkach „pierwotnego bezładu” wynikającego z braku społecznych regulacji w sprawie stosunków seksualnych. Relacje między mężczyzną i kobietą nie miały charakteru trwałych stosunków, nie były oparte na miłości, nie było też społecznej koncepcji ojcostwa ani społecznej roli ojca. Teoria pierwotnego bezładu sugeruje, że najwcześniejsza forma rodziny była oparta na „więzi pary”, która wytworzyła się między matką i dzieckiem. Dozwolona była całkowita dowolność zachowań seksualnych, co oznaczało brak zasad w odniesieniu do wieku rozpoczynania inicjacji seksualnej, samych partnerów, płci oraz ich liczby. Z kolei druga teoria głosi, że rodzina jest uniwersalną instytucją tworzoną przez wszystkich ludzi

analizach porównawczych, obejmujących kilkaset społeczeństw znalazł, iż poligamia była dozwolona w około 80% społeczeństw, przy czym mniej niż w 1% związków praktykowana była poliandria (A Giddens 1993, R. J. Gelles 1995).

M. Mead przyjmuje istnienie jeszcze jednej formy małżeństwa, będącej cechą okresu współczesnego i nazywa ją seryjną monogamią (*serial monogamy*). Ten typ związków określa jako „ekskluzywne, legalnie usankcjonowane, ale relatywnie krótkotrwałe małżeństwa, następujące jedno po drugim” (1970, za R. J. Gelles 1995, s. 86; A. Giddens 1993).

2. Drugą cechą różniącą formy organizacji rodziny jest **typ struktury gospodarstwa domowego**. Z historycznego punktu widzenia dominującą formą była rodzina duża, rozszerzona (*extended family*), w której co najmniej trzy lub więcej pokoleń żyło pod jednym dachem. Ten typ rodziny uznawany jest za klasyczny w okresie poprzedzającym industrializację. Charakterystyczną cechą takich rodzin jest kierownictwo najstarszego mężczyzny i pełne uzależnienie pozostałych jej członków. Przeciwnieństwem jest rodzina nuklearna (*nuclear family*) składająca się z męża, żony i ich potomstwa, mieszkających razem. Nieco innym typem rodziny jest zmodyfikowana rodzina rozszerzona (*modified extended family*), stanowiąca koalicję małych rodzin, pozostających w częściowej zależności od siebie. Wyróżnia się dwie formy funkcjonowania zmodyfikowanej rodziny rozszerzonej. Jedna z nich obejmuje geograficznie rozproszone rodziny nuklearne, które są mocno ze sobą powiązane, pozostają w ścisłym kontakcie, zaspokajają potrzeby i świadczą sobie wzajemnie pomoc poprzez rodziny i pokolenia. Charakterystyczne cechy drugiego typu zmodyfikowanej rodziny rozszerzonej to wspólnota mieszkaniowa młodej rodziny prokreacyjnej z przedstawicielami rodzin pochodzenia czy dalszymi krewnymi, niezależność pod względem ekonomicznym, możliwość prowadzenia wspólnego lub oddzielnego gospodarstwa domowego. Są to tak zwane rodziny trójpokoleniowe, które często pozostają we wspólnocie mieszkaniowej i gospodarczej (E. Litwak, za L. Dyczewski 1976, s. 25-26). Formą rodziny rozszerzonej jest również rodzina dołączona (*joint family*). Ten typ rodziny jest zwykle ograniczony do trzech pokoleń i składa się z dwóch lub więcej braci i ich żon z dziećmi, a także z niezamężnych siostr mieszkających w jednym gospodarstwie domowym, zwykle w pomieszczeniach wchodzących w skład gospodarstwa domowego. Najstarszy syn, po śmierci ojca lub w sytuacji, gdy nie jest on zdolny do kierowania rodziną i podejmowania decyzji, przejmuje jego zadania. Środki ekonomiczne i żywność są wspólne, a posiłki spożywane są razem. Jeszcze inną odmianą rodziny rozszerzonej są rodziny zasażone (*stem families*) odkryte w Japonii i rolniczej Irlandii. Obejmują one przynajmniej dwa pokolenia żyjące pod wspólnym dachem. W tej strukturze rodzinnej matka i ojciec wybierają z którym z synów i jego rodziną będą mieszkać, i tylko jemu przekazują prawa do dziedziczenia ziemi. Ten wybrany syn tworzy „pień drzewa rodziny”. Pozostali synowie mogą przeprowadzić się do miasta i rozpoczynają „pień rodziny” w innym miejscu zamieszkania (R. J. Gelles 1995).

3. **Zasady pokrewieństwa i dziedziczenia** stanowią kolejny czynnik różnicujący organizacje rodzinne. We wszystkich ludzkich społecznościach istnieją zasady normujące dziedziczenie majątku, środków i własności rodziny. Systemy dziedziczenia określają pokrewieństwo oraz zasady według których powinno być realizowane prawo własności i sprawowane formy kontroli przez społeczeństwo. W niektórych społeczeństwach istnieje system dziedziczenia oparty na pochodzeniu od jednego tylko z rodziców. Może to być patrylinearny lub matrylinearny system dziedziczenia nazwisk, autorytetu i własności. System dziedziczenia w linii ojca (*patrylinearny*) jest najbardziej powszechny. Z badań przeprowadzonych przez G. Murdocka wynika, że partylinearny system dziedziczenia występował w 42% społeczeństw na świecie, najczęściej w Azji i Afryce. Charakterystyczną cechą tego systemu są słabe związki dzieci lub ich brak z rodziną matki. Matrylinearny system wywodzi pokrewieństwo i zasady dziedziczenia z rodziny matki. W tych społeczeństwach (matriarchalnych) małżeństwo ma mniejsze konsekwencje, gdyż nie ma potrzeby formalnego określania roli męża-ojca. Pochodzenie i status dziecka są wyznaczone linią matki. Chłopcy w tym systemie czują się związani z bratem matki, gdyż wszystkie zaszczyty dziedziczą po rodzinie matki. Jak podaje G. Murdock, na 250 przebadanych społeczeństwach mniej niż 10% opiera się na tym systemie pokrewieństwa i dziedziczenia. Drugą powszechną formą uznawania pochodzenia i dziedziczenia według G. Murdocka był **b i l a t e r a l n y** system, występujący w 30% społeczeństw. Pochodzenie dzieci w tym systemie wyznaczone jest przez oboje biologicznych rodziców. Najrzadziej w analizach G. Murdocka (tylko 7%) pojawia się system „podwójnego pochodzenia” (*double descent*). Oznacza on, że przy urodzeniu pochodzenie dziecka wyznaczają dwie linie – matrylinearna grupa matki i partylinearna grupa ojca. Dwie inne linie pokrewieństwa, takie jak patrylinearna grupa matki i matrylinearna grupa ojca, nie mają znaczenia w sprawach dziedziczenia (R. J. Gelles 1995).

4. **Zasady zamieszkiwania** wprowadzają własne modyfikacje form rodziny. Wszystkie ludzkie społeczeństwa wypracowały zasady dotyczące miejsca zamieszkania młodej pary zakładającej rodzinę. Te zasady były mocno powiązane z obowiązującymi zasadami pochodzenia i dziedziczenia. Najpowszechniejszą była zasada patrylokalności zgodnie z którą nowożeńcy zamieszkiwali wspólnie z rodziną męża. W matrylokalnych społeczeństwach młodzi mieszkali z rodzicami żony, a w bilokalnych mogli wybrać z którymi rodzicami będą mieszkać. W neolokalnych społeczeństwach, takich jak na przykład w Stanach Zjednoczonych, młodzi zamieszkują we własnym domu, bez rodziców z obojga stron.

5. Analiza różnych społeczeństw świata wskazuje na istnienie trzech **wzorów autorytetu**: sprawowanie władzy przez mężczyznę (*patriarchat*), przez kobietę (*matriarchat*) oraz dzielenie władzy między kobietę i mężczyznę (*egalitaryzm*). Badacze podają w wątpliwość istnienie społeczeństw z przewagą władzy posiadanej przez kobiety. Na przykład K. Gough (1971) uważa, że chociaż istnieją matrylinearne systemy pokrewieństwa, to jednak nawet i w takich społecznościach nie tworzą one

prawdziwego społeczeństwa matriarchalnego. Z kolei badania M. Mead sugerują, że wśród kilku plemion Nowej Gwinei można spotkać społeczeństwa, w których kobiety podejmują decyzje i pełnią role przywódców (1935, za R. J. Gelles 1995, s. 93).

RODZINA JAKO GRUPA I INSTYTUCJA

W literaturze socjologicznej **rodzinnie przyznaje się status grupy i instytucji społecznej**. Charakterystyczną cechą rodziny, jako pierwotnej grupy społecznej, jest stwarzanie dziecku pierwszego i podstawowego środowiska, w którym kształtuje ono swoją osobowość i uczy się pewnych form współżycia społecznego. Stosunki między członkami są nastawione na wzajemną pomoc i opiekę, mają charakter bezpośrednich kontaktów „twarzą w twarz”. W tej małej grupie społecznej stosunki emocjonalne i społeczne są względnie trwałe i nie podlegają zmianom w tym samym stopniu, co w innych małych grupach. Rodzina liczy na ogół niewielu członków, a każdy z nich pełni więcej niż jedną rolę. Przykładem niech będzie dziecko, które jest jednocześnie synem/córką, wnukiem/wnuczką, siostrą/ bratem czy matka, która pełni także rolę żony, dziecka wobec własnych rodziców, teściowej, ciotki. Ta różnorodność ról kształtuje bogatą sytuację społeczną, wprowadzającą dziecko od urodzenia do pełnienia przyszłych ról w rodzinie i w społeczeństwie. Rodzina tworzy wspólnotę, charakteryzującą się poczuciem przynależności jej członków do siebie i poczuciem posiadania wspólnych celów. Ta wspólnota jest pogłębianą wspólnym nazwiskiem, mieszkaniem i posiadanymi dobrami materialnymi. Rodzina stwarza wszelkie warunki do objęcia dziecka indywidualną opieką i zaspokajania jego podstawowych potrzeb psychicznych, głównie potrzeby bezpieczeństwa, przynależności, wymiany uczuć, kontaktu. Więzy uczuciowe łączące dziecko z rodzicami tworzą bazę, na której rozwija się skomplikowana struktura uczuciowości wyższej. Rodzina, będąc małą grupą, wyraźnie różni się od innych małych grup. Ważnym aspektem rodziny, jako intymnego środowiska, są głębokie więzi seksualne i emocjonalne łączące małżonków i głębokie więzi emocjonalne łączące wszystkich członków rodziny.

Instytucjonalne podejście do rodziny wypływa z analizy jej funkcji i pozycji w społeczeństwie. W analizie rodziny jako instytucji bierze się pod uwagę: po pierwsze, jej formalne ustanowienie; po drugie, funkcjonowanie według określonych norm społecznych; po trzecie, realizację funkcji niezbędnych w rozwoju społeczeństwa. Rodzina jest grupą formalną i społecznie uznaną. Wynika to z faktu, iż społeczeństwa wypracowują właściwą sobie formę zawiązywania oraz ewentualnego rozwiązywania małżeństw. Rodzina nie jest tylko prywatną sprawą tworzących ją ludzi, podlega opiece i kontroli ze strony społeczeństwa. To społeczeństwo ustala wymagania dotyczące sposobu i warunków zawierania związków małżeńskich, określając wiek, płeć, dopuszczalny stopień pokrewieństwa kandydatów na małżonków, ceremoniał towarzyszący zawarciu małżeństwa. Również w sprawie rozwodów społeczeń-

czeństwa wypracowały systemy prawne umożliwiające rozwiązywanie związków małżeńskich, a ostateczne decyzje podejmowane są w warunkach instytucjonalnych przez zawodowo uprawnione do tego jednostki, czyli sędziów wydających decyzje.

W każdym społeczeństwie rodzina posiada sobie właściwą strukturę, czyli pewien układ wszystkich elementów i zasad ich wzajemnego podporządkowania, umożliwiający jej funkcjonowanie. Z. Tyszka (1974, 1991) wyróżnia następujące aspekty struktury rodziny:

- a) psychologiczny – dotyczący układu więzi emocjonalnych,
- b) społeczny – obejmujący pozycje społeczne, strukturę autorytetu i władzy,
- c) kulturowy – ujmujący zasady instytucjonalne regulujące życie rodzinne, normy i wzory wewnątrzrodzinnych ról społecznych,
- d) demograficzny – określający liczebność członków rodziny, rodzaj pokrewieństwa, usytuowanie przestrzenne.

Z. Tyszka (1997) wymienia trzy rodzaje pozycji społecznych w rodzinie – władzy, prestiżu, „miłości i względów”. O pozycji władzy decyduje stopień dostępu członka do ważniejszych decyzji w rodzinie. Im więcej różnego typu decyzji dotyczących rodziny i jej członków podejmuje jednostka, im ważniejsze są te decyzje, tym wyższa jest jej pozycja władzy. Pozycja prestiżu mierzona jest stopniem autorytetu, czyli nieformalnego uznania, poważania jakim cieszy się członek rodziny. Pozycja „miłości i względów” określana jest stopniem koncentracji pozytywnych uczuć na danym członku rodziny i ich nasileniem. Nie wszyscy członkowie rodziny obdarzani są takim samym uczuciem i nie przez każdego. Te trzy pozycje mogą pozostawać w zbieżności bądź rozbieżności w odniesieniu do określonego członka rodziny.

Elementem struktury rodziny jest więź rodzinna. L. Dyczewski (1994) opisuje ją jako wypadkową wewnętrznych i zewnętrznych sił istniejących w grupie rodzinnej i działających w niej członków. Wiąż rodzinna przejawia się w różnego rodzaju stosunkach, zależnościach i postawach członków rodziny, które jednocześnie tworzą podstawę jej istnienia i rozwoju. Wiąż rodzinna ulega przeobrażeniom – jest zróżnicowana w tej samej rodzinie w różnych cyklach jej rozwoju czy sytuacjach życiowych. Wiąż rodzinna opiera się na dwóch podstawach – subiektywnej i obiektywnej. Podstawą subiektywną więzi jest świadomość łączności z innymi członkami w rodzinie, poczucie przynależności do rodziny jako odrębnej grupy społecznej. Przejawia się w sferze myśli, dążeń, działań. Ten typ więzi jest ujawniany w formie podobnych lub odmiennych postaw wobec tych samych norm, wartości, ocen, osób, zdarzeń. Obiektywna podstawa więzi rodzinnej pozwala jednostce na pozostawanie wewnątrz grupy rodzinnej i przestrzeganie obowiązujących norm postępowania, nawet w sytuacji odrzucenia subiektywnego poczucia łączności z rodziną. Czynniki zewnętrzne, takie jak zasady prawne, obyczajowe, religijne, gospodarcze działają na rzecz rodziny i zapobiegają zbyt łatwemu wykluczeniu jednostki z grupy rodzinnej. A zatem wiąż rodzinna ma zarówno swoje podstawy w świadomości jednostek, jak również jest rezultatem oddziaływania wielu obiektywnych czynników, które zapewniają jej trwanie i rozwój. Czynniki subiektywne i obiektywne więzi rodzinnej

mogą współwystępować w różnym nasileniu, co oznacza, że czynniki subiektywne mogą dominować nad obiektywnymi, może wystąpić układ odwrotny bądź mogą pozostawać w równowadze. Zawsze jednak służą kształtowaniu sił działających na rzecz pozostawania w rodzinie wszystkich jej członków. O spójności więzi rodzinnej decydują trzy jej aspekty. Jednym z nich jest więź strukturalno-przedmiotowa wynikająca z pełnienia zadań i ról w rodzinie, koncentrująca się na strukturze rodziny, konsumpcji, produkcji. Ten aspekt więzi wynika ze współdziałania skierowanego na prowadzenie i rozwój gospodarstwa domowego. Kontakty między członkami rodziny pełnią tutaj „funkcję narzędziową”. Drugi aspekt więzi rodzinnej, to więź osobowa. Dotyczy ona opartych na sferze intelektualnej i emocjonalnej, koncentrujących się na osobie, stosunków między poszczególnymi członkami rodziny. Kontakty między członkami są w niej zawsze „celami samymi w sobie”. Ostatni aspekt stanowi więź kulturowa wyznaczana postawami zgodności lub niezgodności wobec tych samych norm, wzorów postępowania, zachowań. Stopień spójności więzi rodzinnej zależy od intensywności jej poszczególnych aspektów i ich wzajemnych układów. Jest wysoki, gdy wszystkie występują razem i gdy nie zachodzą między nimi duże dysproporcje. Jest niski, gdy brakuje którejsz z nich (L. Dyczewski 1994).

Rodzina jako instytucja pełni **funkcje** wobec jednostki i wobec społeczeństwa. Realizacja funkcji na rzecz jednostki służy zaspokajaniu jej potrzeb biologicznych, ekonomicznych, psychospołecznych. Realizacja funkcji na rzecz społeczeństwa odbywa się przez wypełnianie zadań wynikających z ogólnospołecznych potrzeb. Na przykład, rodzina wywiązuje się z funkcji produkcyjnej na rzecz społeczeństwa poprzez dostarczanie „rąk do pracy”. Ta sama funkcja służy zaspokajaniu potrzeb członków poprzez zapewnienie rodzinie niezbędnych zasobów materialnych. Czym jest funkcja rodziny? Najpełniejszą definicję podaje Z. Tyszka (1990, s. 12-13), który określa funkcje „jako wyspecjalizowane oraz permanentne działania i współdziałania członków rodziny wynikające z bardziej lub mniej uświadamianych sobie przez nich zadań, podejmowanych w ramach wyznaczonych przez obowiązujące normy i wzory, a prowadzące do określonych efektów głównych i pobocznych”. Termin funkcja, zdaniem Z. Tyszki, jednoczy trzy nierozzerwalnie ze sobą powiązane elementy – przypisane jej zadania, realizowane w jej ramach działania, efekty tej działalności. Zadania bowiem uruchamiają i ukierunkowują działania, które prowadzą do określonych rezultatów. Kolejnym elementem funkcji jest aspekt kulturowy wzbogacający pojęcie o normy i wzory społeczne regulujące zachowanie i postępowanie realizatorów funkcji. Na sposób realizacji funkcji wpływa charakter więzi wewnątrzrodzinnych, układ ról społecznych, skład rodziny, jak również pozarodzinne układy odniesienia zewnętrznych mikro- i makrostruktur społecznych. Z. Tyszka wskazuje na duże zróżnicowanie w realizacji funkcji uzależnione od statusu społecznego rodziny, przynależności do określonego typu społeczności lokalnej (wiejskiej czy miejskiej). Socjologowie zajmujący się analizą funkcji rodziny – w zależności od przyjętych kryteriów podziału – podają różną liczbę funkcji pełnionych przez rodzinę. Zawsze jednak powtarza się stały układ funkcji przypisanych rodzinie – pro-

kreacyjna, socjalizująca, emocjonalna, ekonomiczna. Socjologowie są zgodni, iż niezależnie od liczby wymienianych funkcji i sposobów ich hierarchizowania, zadaniem rodziny jest utrzymywanie ciągłości biologicznej i kulturowej społeczeństwa, zaspokajanie podstawowych potrzeb emocjonalnych i bezpieczeństwa. Rodzina spełnia też funkcje kontrolne wobec członków, wymagając postępowania zgodnego z przyjętymi w danym społeczeństwie zasadami, przekazując normy obyczajowe i moralne. Spełnia także funkcje zabezpieczające wobec swoich członków, np. w przypadku choroby czy związane z ich wiekiem. Zabezpiecza swoich członków także poprzez przekazywanie mienia następnym pokoleniom oraz kierując procesami zdobywania przez nich pozycji społecznej. Realizacja tych funkcji przez rodziny służy zaspokajaniu potrzeb jednostki oraz potrzeb czy wymagań społeczeństwa i często przybiera formę współdziałania społecznego.

Z analizy funkcjonowania rodzin widać, że nie zawsze realizują one przypisane im funkcje zadowalająco. M. Ziemska (1975), badając aspekty dysfunkcjonalności rodziny przyjmuje, że może ona dotyczyć różnej liczby funkcji – jednej tylko bądź kilku naraz. Dysfunkcjonalność, zdaniem autorki, powinna być rozpatrywana w dwóch aspektach. Przy spojrzeniu na realizację funkcji z punktu widzenia jej wypełniania w sensie ogólnospołecznym, należy brać pod uwagę model danej funkcji w społeczeństwie. Natomiast dysfunkcjonalność rodziny z punktu widzenia jej członków powinna być rozpatrywana w aspekcie niezaspokajania ich podstawowych potrzeb. W pierwszym przypadku będzie to analiza w relacji rodzina – społeczeństwo, w drugim analiza w relacji rodzina – poszczególni jej członkowie. Wskazane rozróżnienie jest istotne, gdyż nie zawsze zaburzenia w realizacji funkcji pojawiają się na obu płaszczyznach. Rodzina może być dysfunkcjonalna na poziomie realizacji zadań na rzecz społeczeństwa, a funkcjonalna w realizacji potrzeb swych członków. Na przykład jeżeli w społeczeństwie akceptowane jest korzystanie z usług domów starców, to umieszczenie tam członka rodziny nie świadczy o dysfunkcjonalności w zakresie funkcji usługowo-opiekuńczej. Dysfunkcjonalnością byłoby pozostawienie starych członków rodziny samym sobie i brak zabezpieczenia ich potrzeb w tym względzie. Dysfunkcjonalnością w zakresie funkcji produkcyjnej nie będzie praca zawodowa kobiet, jeżeli w danym społeczeństwie istnieje model pracy zawodowej kobiet. Dysfunkcjonalnością będzie jednak, gdy członek rodziny – dorosłe dziecko nie chce podjąć pracy zawodowej, chociaż nic nie stoi na przeszkodzie, by rozpoczęło zarobkowanie.

Przemiany, jakim podlega rodzina powodują, że nabiera ona coraz bardziej cech nieformalnej małej grupy, a traci cechy wysoce sformalizowanej struktury. Następuje ograniczenie liczby funkcji realizowanych przez rodzinę do tych, w realizacji których nie może być zastąpiona. Konsekwencją takiego procesu nie jest jednak utrata przez rodzinę cech instytucji, ale upodabnianie się rodziny do zinstytucjonalizowanej małej grupy. Z jednej strony rodzina posiada cechy charakterystyczne dla małych grup, takie jak mała liczba członków, bliskość przestrzenna, nieformalne wzory kontroli, nieformalne stosunki łączące członków, oparte na długotrwałych więziach

emocjonalnych. Z drugiej strony rodzina nadal realizuje niektóre funkcje, posiada cechy organizacji określające proces jej powstania, trwania i rozpadu. Rodzina zatem jest jednocześnie grupą nieformalną i formalną, zinstytucjonalizowaną (F. Adamski 1982).

Instytucja rodziny opiera się na mocnych podstawach tkwiących w zwyczaju i tradycji. Jej podstawowa struktura jest zbudowana z pozycji i ról. Przez pozycję rozumie się miejsce, jakie zajmuje jednostka w rodzinie. Na przykład, pozycja „syna” określa wzajemne stosunki jednostki z innymi członkami rodziny, a pozycja „żony” czy „ciotki” kształtuje inne relacje. Termin „rola” odnosi się do praw, zobowiązań i oczekiwań, które towarzyszą określonej roli. Matka na przykład ma prawo wymagać czegoś od swojego dziecka, a jej obowiązkiem jest opiekowanie się dzieckiem, gdy jest małe. Pozycje i role kształtują podstawową strukturę rodziny. **Wartości** (podzielane przekonania co jest prawe i dobre), **normy** (wskazówki określające zachowanie w specyficznych sytuacjach) i **sankcje** (nagrody za dostosowywanie się do norm i kary za ich przekraczanie) powodują, że ta struktura funkcjonuje w codziennym życiu. Członkowie rodziny mają niepowtarzalne cechy osobowości i doświadczenia, we właściwy sobie sposób interpretują przypisane im role i dlatego między innymi każda rodzina jest niepowtarzalna. Ta społeczna instytucja, jaką jest niewątpliwie rodzina, ma ogromny wpływ na postawy, uczucia i zachowanie swoich członków. (R. J. Gelles 1995, s. 20-21).

KIERUNKI PRZEMIAN RODZINY

Badanie struktury i form organizacji rodziny w różnym czasie i w różnych kulturach wykazało istnienie dużej różnorodności w tej społecznej organizacji. Jakie jest pochodzenie tych zmian? Panuje zgodność co do tego, że zmiany we wzorach zapewniania sobie egzystencji współwystępowały ze zmianami organizacji rodziny. Niemniej przedstawiciele nauk społecznych zastanawiają się, co było pierwsze – zmiana środków utrzymania czy zmiana organizacji rodziny. Jedna grupa badaczy sugeruje, że to rodziny adaptowały się do potrzeb społecznych, zapewniając sobie odpowiednie środki utrzymania. Druga uznaje, że to zmiany w organizacji rodziny stworzyły właściwy klimat do zmiany form egzystencji. Żaden z tych poglądów nie ma w pełni przekonujących dowodów, ale jak pisze R. J. Gelles (1995) organizacja rodziny jest ściśle powiązana z tym, jak społeczeństwo produkuje i uzyskuje żywność.

Do rozwoju rodziny niewątpliwie w pierwszej kolejności przyczyniły się industrializacja, urbanizacja i modernizacja. Ewolucja małżeństwa i rodziny zachodzi na całym świecie. Należy jednak pamiętać, iż niektóre czynniki, takie jak religia, sposób życia i wzajemne kontakty między członkami rodziny oraz akceptowany w danej społeczności lokalnej model rodziny, wzmacniają jej trwałość. Natomiast destabilizująco na rodzinę działa osłabienie więzi i kontaktów rodzinnych, zmniejszanie

poczucia odpowiedzialności jej członków za rodzinę, oddziaływanie wzorców odnoszących się do życia rodzinnego, które za bardzo różnią się od własnych, migracje, zwłaszcza głowy rodziny. Zmiany jakim podlega rodzina są zatem większe w krajach uprzemysłowionych, o wysokim wskaźniku dobrobytu, w krajach przemian społecznych, w których respektuje się prawa człowieka, równouprawnienie kobiet, dostęp do edukacji dla obu płci. Natomiast w krajach rozwijających się utrzymuje się tendencja do utrzymywania tradycyjnego modelu rodziny, z wyraźnym podziałem zajęć wyznaczanym rolą płci, preferowaniem dużej liczby dzieci, szacunku do rodziców i osób starszych, przywiązaniem do tradycyjnych autorytetów. Tam też przemiany mają mniejszą skalę (E. Puchnarewicz 1999). Mimo tych zauważalnych różnic można mówić o pewnych trendach, zgodnie z którymi dokonują się przemiany rodziny na całym świecie. A. Giddens (1993) uznaje, że następujące trendy generalnie przyczyniają się do istotnych zmian w rodzinie:

- 1) zmniejszenie się wpływu grupy krewnych,
- 2) wolny wybór współmałżonka,
- 3) zwiększenie uprawnień kobiet przy podejmowaniu decyzji w rodzinie,
- 4) coraz powszechniejsze zatrudnienie kobiet poza domem,
- 5) poszerzenie zakresu swobody seksualnej w społeczeństwach, które były restrykcyjne,
- 6) trend w kierunku rozwoju praw dzieci.

Przedstawione powyżej trendy nie wskazują jednak na to, aby nuklearna rodzina stała się dominującą jej formą. W większości społeczeństw, nawet współcześnie, rozszerzone rodziny są normą, a tradycyjny model rodziny nadal funkcjonuje. Pojawiają się także jak gdyby odwrotne tendencje. Na przykład, na Filipinach większy procent rodzin rozszerzonych znajduje się w miastach niż w otaczających je regionach wiejskich. Jednak tworzą one nieco inną rodzinę rozszerzoną, gdyż obejmują różnych dalszych jej członków (kuzynów, kuzynki, bratanków, bratanice), którzy przyjeżdżają ze wsi, zamieszkują razem z krewnymi i starają się znaleźć dla siebie zatrudnienie (A. Giddens 1993). O podobnym zjawisku można mówić w krajach Ameryki Łacińskiej, gdzie organizacja rodziny oparta jest na systemie pokrewieństwa, rozszerzonego o emigrantów ze wsi. Więzy rodzinne tworzą trwałą sieć samopomocy w biedzie oraz w obcym otoczeniu (E. Puchnarewicz 1999). Często w krajach rozwijających się podział na rodziny małe i duże jest dosyć umowny. Wiele rodzin w Afryce czy Azji, mieszkających w miastach, zaliczyć można tylko pozornie do rodzin nuklearnych. W rzeczywistości jednak stanowią one część bardzo rozległej rodziny dużej. Małżeństwo i rodzina oparte są tu na sieci społecznych powiązań. Członkowie takich rodzin miesiącami żyją na koszt swoich krewnych. Ta pomoc może być „odwzajemniona solidarnością w biedzie lub w przypadku trudności rodzinnych” (E. Puchnarewicz 1999, s. 15).

Omawiając przemiany rodziny, należy zwrócić uwagę na podstawowe cechy charakteryzujące dwa typy rodzin – tradycyjne i współczesne. Rodzina współczesna odchodzi od modelu rodziny tradycyjnej i pod wieloma względami stanowi nawet

jej przeciwieństwo. Poniższy zestaw przedstawia modelowe cechy obu typów rodzin, na które w swoich rozważaniach zwracają uwagę socjologowie rodziny (J. Laszkowski 1987, s. 9-14; Z. Tyszka 1991, s. 241-251).

Rodzina tradycyjna	Rodzina współczesna
– duża, wielopokoleniowa	– mała, dwupokoleniowa
– biologicznie zdeterminowana, wielodzietna	– planowana, małodzietna
– produkcyjna	– nieprodukcyjna
– patriarchalna	– egalitarna
– zinstytucjonalizowana	– nastawiona na jednostkę
– otwarta	– zamknięta
– stabilna	– ruchliwa
– sakralna	– laicka
– trwała	– względnie trwała
– połączona więzią rzeczową	– połączona więzią emocjonalną i osobową
– realizacja dużej liczby funkcji	– ograniczenie liczby funkcji
– długotrwała zależność od rodziców	– wczesna emancypacja dzieci

Tradycyjny model rodziny podlega we współczesnym świecie nieuchronnym przemianom. Konsekwencje tego procesu wyraźnie widać w zmianach składu rodziny, układzie ról i pozycji, trwałości. Jaki zatem kierunek przemian rodziny nakreślają socjologowie? Jest to przejście od rodziny dużej do rodziny małej, która jest niezależną (od innych krewnych) jednostką ekonomiczną i mieszkalną, która odpowiada potrzebom ruchliwości przestrzennej wynikającej ze współczesnych realiów życia społecznego. Jak stwierdza Z. Tyszka, rodzina przestała być biologicznie zdeterminowana. Nastąpiło oddzielenie funkcji seksualnej od prokreacyjnej, co pozwoliło na planowanie rozrodczości. Nie chodzi w tym przypadku jedynie o liczbę dzieci, ale również o ich rodzenie w najbardziej sprzyjających warunkach, to znaczy gdy są oczekiwane, oraz gdy sytuacja rodziny pozwala na stworzenie warunków do pełnego ich rozwoju. Nastąpiło przejście od produkcyjnego do nieprodukcyjnego typu rodziny. Warsztat pracy związany ściśle z domem i stwarzający podstawy dominacji ojca rodziny przestał odgrywać istotną rolę w życiu większości rodzin. Miejsce pracy poszczególnych jej członków znalazło się poza domem, na podstawie umowy o pracę. Wzrost liczby rodzin typu nieprodukcyjnego współwystępuje ze zmianą generalnie modelu rodziny. W modelu rodziny patriarchalnej, głowa rodziny, a często i jej jedyny żywiciel, posiadał władzę nad pozostałymi członkami, przypisaną mu wyższą pozycję i prawo do podejmowania decyzji rodzinnych. W kształtowaniu się rodziny o egalitarnych stosunkach istotnym punktem stało się wyjście kobiet z domu i podjęcie przez nie pracy zarobkowej poza środowiskiem domowym. Rodzina traci swoją instytucjonalność na rzecz związku partnerskiego i przyjacielskiego. W tradycyjnej rodzinie zinstytucjonalizowanej wymagane było pełne podporządkowanie interesów każdego z członków interesowi rodziny. Wymagano sztywnego przestrzegania określonych zwyczajem ról społecznych, gdy chodzi o zachowanie i postępo-

wanie członków rodziny wobec siebie. Interes rodziny był nadrzędny w stosunku do potrzeb jednostek. Zachodzące przemiany prowadzą do odejścia od tego modelu. W rodzinie zaczęły liczyć się potrzeby i dążenia jednostek, powiązania emocjonalne między nimi, indywidualizm i wolność osobista członków rodziny. Normy obyczajowe czy religijne, które wcześniej nieodwołalnie wyznaczały sposób postępowania, ustępują zachowaniom wynikającym z indywidualnych działań jednostek. Rodzina przestała być „otwartą”, a stała się „zamkniętą”. Poprzednio rodzina była jak gdyby wtopiona w środowisko lokalne, nie odgradzała się od najbliższego otoczenia, podlegała też wyraźnej kontroli ze strony swojego środowiska społecznego, w tym również kontroli własnej rozproszonej rodziny. Zmiany prowadzą do „zamknięcia” się rodziny, wytworzenia sfery prywatności, ograniczeń w kontaktach z zewnętrznym otoczeniem (Z. Tyszka 1991, s. 241-251).

Przemiany dokonujące się w strukturze rodziny obejmują zmiany pozycji i ról małżonków oraz zmianę pozycji dziecka w rodzinie. Wzrost pozycji społecznej kobiety łączy się z jej aktywizacją zawodową, a współdziałanie w utrzymywaniu finansowym rodziny zmienia jej sytuację w układach rodzinnych. Kobieta przestaje być zorientowana z racji płci wyłącznie na sprawy związane z rolami rodzinnymi. Układy między małżonkami tracą charakter zależności i podporządkowania, a nabierają cech równości. Ma to wpływ na dotychczasową sytuację mężczyzny, który traci swoją uprzywilejowaną pozycję dającą mu władzę i autorytet w rodzinie. Władza w rodzinie zaczyna być dzielona, z uwagi na posiadane kompetencje i stopień zaangażowania w sprawy rodziny. Coraz większego znaczenia nabierają więzi łączące członków rodziny. Maleje specjalizacja ról wyznaczanych płcią.

Tradycyjne małżeństwo było postrzegane jako społeczny obowiązek. Ten związek miał zapewniać bezpieczeństwo ekonomiczne oraz dozwalał na prokreację. Współczesne małżeństwo stało się dobrowolnym związkiem, opartym na miłości, który jednostka może zarówno utworzyć, jak i rozwiązać. Zmieniły się oczekiwania kierowane pod adresem partnera i samego związku. O atrakcyjności partnera decydują jego cechy osobowości. Od współmałżonka oczekuje się zaspokojenia potrzeb emocjonalnych i wzajemnej pomocy w codziennym życiu. Dziecko w rodzinie przestało być uważane za podporę na stare lata, dodatkowe ręce do pracy, dziedzica majątku i nazwiska czy pomoc w sensie materialnym. Z wartości instrumentalnej stało się wartością samą w sobie, a motywy jego posiadania przestały mieć charakter społeczny, a nabrały charakteru osobistego. Dziecko stało się wartością, źródłem satysfakcji, postrzegane jest jako spełnienie osobistych dążeń rodziców. Przestał obowiązywać dystans między rodzicami i dziećmi oraz konieczność bezwzględного podporządkowywania się woli rodzicielskiej. Zaczęto dostrzegać potrzeby psychiczne dziecka, dbać o jego rozwój, dobierając odpowiednie środki i metody wychowawcze, okazywać mu uczucia. Wychowanie dziecka, nawet małego, przestało być wyłącznie związane z matką, a stało się sprawą obojga rodziców. Zmienia się również zakres ról rodzicielskich, do których dochodzą zachowania wcześniej nie mie-

szczące się w nich. Duże zmiany wiążą się z rolą ojca, która zostaje rozszerzona o elementy związane z okazywaniem dziecku uczuć.

Co dzieje się jeszcze z rodziną, gdy myślimy o jej strukturze? Stała się mniej trwała niż poprzednio. To konsekwencja przejścia od związku opartego na więzach rzeczowych do związku opartego na uczuciu. Tradycyjne rodziny były połączone więzami rzeczowymi, które spajały i utrzymywały rodzinę. Współczesne rodziny są budowane na więziach emocjonalnych, co ułatwia ich rozpad w sytuacji braku satysfakcji. Dziecko przestało być elementem scalającym rodzinę, powstrzymującym ją przed rozpadem. Przestaje też być widziane jako warunek konieczny do osiągnięcia szczęścia w małżeństwie. Wcześniej wskazywano, mówiąc o przemianach rodzin, iż są one uzależnione od splotu czynników wynikających z ogólnych przemian życia społecznego. Wzrost tolerancji społecznej dla zachowań jeszcze nie tak dawno uznanych za naganne dozwala na podejmowanie rozwiązań, w których liczy się dobro jednostki, realizacja jej potrzeb, nastawienie na osobiste korzyści i rozwój. Stąd też obserwuje się na całym świecie, wynikający z rozwodów, śmierci małżonka czy samotnego macierzyństwa, wzrost liczby rodzin niepełnych. Wzrasta też ilość związków nieformalnych, w tym także z dziećmi; związków małżeńskich, które świadomie decydują się na bezdzietność czy powtórnych małżeństw budujących rodziny rekonstruowane.

Jaka przyszłość czeka rodzinę? Wielu przedstawicieli nauk społecznych jest przeciwnych tezie, że instytucja rodziny znajduje się w gwałtownym i nieodwracalnym upadku. Odrzucają pogląd, że struktura rodziny jest ważniejsza niż wzajemne stosunki i procesy, które w niej zachodzą. Podkreśla się znaczenie: wzajemnego zrozumienia, wrażliwości na potrzeby członków, zaspokojenia poczucia bezpieczeństwa i pełnego włączenia się w sprawy rodziny. Jak pisze D. M. Newman „przez uznanie, że idealizowana, »tradycyjna« rodzina jest czymś co powinno być zachowane, podejście mówiące o zamieraniu rodziny gubi istotny punkt socjologiczny jakim jest to, że historyczne zmiany wpływają na strukturę rodziny i tworzą nowe układy” (1999, s. 120). Podejście nazywane perspektywiczną transformacją rodziny przyjmuje, że rodzina zarówno jako organizacja warunków życia, jak i jako społeczna instytucja nie zanika, ale wręcz przeciwnie, staje się bardziej zróżnicowana i złożona, gdyż adaptuje się do zmieniających się warunków życia społecznego. Stąd dobrze będzie przemyśleć, czego tak naprawdę oczekuje się od rodziny – czy ma ona być instytucją zmuszającą swoich członków do bycia razem za wszelką cenę, czy też ma być związkiem dającym zadowolenie, respektującym prawa swoich członków, rozwijającym, zapewniającym wymianę uczuć i poczucie bezpieczeństwa. Sam fakt bowiem, że wiele współczesnych rodzin nie ma tradycyjnej formy nie znaczy, że instytucja rodziny zanika czy znajduje się w kryzysie. Takie bowiem formy rodziny jak te, w których obydwójce małżonkowie pracują zawodowo, małżeństwa świadomie bezdzietne, rodziny niepełne czy związki kohabitanckie, wprawdzie odbiegają od tradycyjnego modelu rodziny, niemniej stanowią alternatywę zdolną do funkcjonowania i zadowalania swoich członków. Zwolennicy transforma-

cji rodziny przyjmują, że tak długo jak ludzie będą nastawieni na długoterminowe i bliskie relacje z innymi i będą szukać w tych relacjach wzajemnej wymiany uczuć, zawsze będziemy mieli do czynienia z rodziną. Może ona nie przypominać rodziny sprzed kilkudziesięciu lat, może mieć mniejsze znaczenie z prawnego punktu widzenia niż rodzina tradycyjna, ale stale będzie to rodzina obejmująca tych, którzy wchodzi w jej skład (D. M. Newman 1999).

LITERATURA

- Dyczewski L. (1994), *Rodzina, społeczeństwo, państwo*. Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego KUL, Lublin
- Dyczewski L. (1976), *Więź pokoleń w rodzinie*. ODiSS, Wraszawa
- Elliot F.R. (1986), *The family: change or continuity?* Macmillan Press LTD, London
- Gelles R.J. (1995), *Contemporary families. A sociological view*. Sage Publications. Thousand Oaks, London, New Delhi
- Giddens A. (1993), *Sociology*. Blackwell Publishers, Oxford, R. 12, 389-423
- Gough K. (1971), *The origin of the family*. Journal of Marriage and the Family, 33, 760-771
- Laskowski J. (1987), *Trwałość wspólnoty małżeńskiej*. ODiSS, Warszawa
- Newman D.M. (1999), *Sociology of families*. Pine Forge Press. Thousand Oaks, California-London-New Delhi
- Puchnarewicz E. (1999), *Współczesne kontrowersje. Rodzina i kobieta w krajach rozwijających się*, w: E. Puchnarewicz E. (red.), *Kobieta i rodzina w krajach rozwijających się. Dziedzictwo a wyzwania współczesności*. „LIBRA” PPHU, Białystok, 7-31
- Tyszka Z. (1974), *Socjologia rodziny*. PWN, Warszawa
- Tyszka Z. (1990), *Funkcja rodziny – funkcje rodziny. Osiągnięcia teoretyczno-metodologiczne*, w: Z. Tyszka (red.), *Analiza wybranych funkcji rodzin wielkomiejskich*. CPBP 09.02, Poznań, 11-19
- Tyszka Z. (1991), *Z metodologii badań socjologicznych nad rodziną*. MEN, Poznań
- Tyszka Z. (1997), *System metodologiczny poznańskiej szkoły socjologicznych badań nad rodziną*. Zakład Socjologii Rodziny – Instytut Socjologii UAM, Poznań
- Ziemska M. (1975), *Rodzina a osobowość*. Wiedza Powszechna, Warszawa

UNIVERSALITY OF THE FAMILY INSTITUTION AND DIRECTION OF ITS TRANSFORMATION

Summary

Family is the organization existing universally but differentiated in its forms. Family is both a social group and social institution. Social change and social conditions have a great influence on family. Such factors as culture, religion, political system and level of economic development have an important impact on the speed of change in family structure and organization. However, some general trends have a world-wide character and cause universal transformation in family life.